

B.I.R.

4565

1930

Dr. C. PAVEL

Contribuțiuni la etnografia Bihorului.

Locuri și Oameni din Munții Bihării.

(Conferință ținută în ziua de 25 Mai, 1925
în Oradea-Mare la Congresul general al
profesorilor de geografie din România.)

TIPARUL TIPOGRAFIEI „DOINA” BEIUȘ.

1926.

I.

Românii bihoreni, tăiați prin *Codri Gilăului*, *Pădurile Craiului* și *Munții Apuseni* de către cei din *Transilvania*, n'au încrestat vreo mișcare ori altă ispravă mai mare în istoria neamului.

Și nu e de mirare.

Tot trecutul lor, în urma acestei izolări, se reduce la instinctul de conservare. Prin îndoirile văilor, prin ponoarele și deschizăturile munților ei și-au păstrat, — ca într'un muzeu, — ființa, limba și obiceiurile cu o remarcabilă culoare locală.

Și totuș acești Români își au și ei partea lor de merit, vrednicie și deosebita importanță în istoria națională.

Sunt pașnicii cuceritori ai *Crișanei*.

Dosiți în aceste locuri tănuite numărul lor a putut spori mai în tihnă. Traiul lor e mai puțin alterat de invaziuni, răscoale țărănești și cuceririle turcești.

Așa se întâmplă, că pe măsura în care se mai limpezesc zările, Românii din codri Bihorului fac câte un pas spre șes.

Dela Oradea-Mare valea Crişului Negru, cu ţinutul Beiuşului, vine cale ca de două poşte bune spre miază, în susul munţilor bihoreni.

Leşind pe la *Băile-Félix* din şesul Orăzii, pădurile urcă mereu în dreapta şi în stânga. Dela *Tăşad* dăm în podişul dintre *Drăgeşti*, *Ceica* şi *Duşeşti* punctul cel mai înalt peste care trecem în drum către Beiuş.

De aici la *Sâmbăşag* şi *Rogoz* tăiem cruciş valea *Dobreştilor*, larg deschisă şi dela *Holod* întrăm în valea Crişului-Negru.

Calea ferată până la *Şoimi*, unde se apropie de alvia Crişului, nu duce pe lângă şoseua naţională dintre *Orade—Beiuş—Vaşcău—Hăl-magiu*, mai scurtă şi mai potrivită, ci tot în zig-zaguri, pe margini de păduri. Aşa au pretins interesele marilor moşieri de pe vremuri. Cum scapă însă din strâmtorile dela *Borz*, în faţă ni-se deschide o vale largă, ocolită din toate părţile, cât bate ochiul, de un pitoresc brâu de înălţimi împădurite.

Îndată la dreapta, ne întâmpină munţii *Fi-nişului*, cu ruinele cenuşii ale cetăţii de altă dată şi cu cel mai înalt pisc din apropiere: Jermariul.

De aici, tot la dreapta se desprinde un lanţ

de dealuri mai trăgănaté până subt vârful solitar: *Moma*, straja codrilor dintre Bihor și Arad. Urmează prelungirile către apus ale *Bihariei* și *Cucurbetei*, cu *Dealul-Mare*, peste care între comunele *Criștior* și *Groși* trece șoseaua ce leagă ținutul Beiușului și valea Crișului-Negru cu Zarandul și valea Hălmagiului.

Dela *Criștior* către răsărit, tocmai la mijloc de codru se înalță stăpânind un colț de țară piscurile: *Lăzarea* (1849^m) apoi *Cucurbeta*, *Biharea cu Piatra-Grăitoare* și *Fântânelele Bihării*, pe unde trec Moșii vara din Bihor la *Scărișoara* și în *Munții-Apuseni*.

Plaiul dela *Piatra-Grăitoare* ne dă aspectul cel mai luminos și mai culminant din codri Bihorului. E un admirabil punct de observație și de neuitat este priveliștea ce se deschide de aci, unde se întâlnesc hotarele alor patru județe: *Arad*, *Bihor*, *Cojocna* și *Turda-Arieș*. In vreme senină de vară dela *Piatra-Grăitoare* ochiul străbate depărtări neînchipuite. Vezi munții *Hațegului*, *Oradea-Mare*, *Aradul*, ba chiar și *Dobrișinul*. Dela *Piatra-Grăitoare* poți trece în revistă tot ce este poezie și pitoresc în cuprinsul codrilor bihoreni. Jos, în largul văii spre

Beiuș și Orade, și prin deschizăturile munților, vezi resfirându-se o mulțime de sate românești, retrase sub streșina pădurilor. Iar pe la mijloc se zărește ca o coamă subțire, argintie, alvia Crișului, cum iese din munții Băiții și tăind în două largul văii dela *Câmpani* pâna la *Șoncuiș* și *Petrani*, dispare în cheia dintre Borz, Dumbrăvița și Urviș.

Privind apoi către miazăzi spre siliștele prăvălaticice ale Scărișoarei, din păduri neguroase de brad se ivește turla bisericei din Lăpuș jucând în bătaia razelor. E crainicul ce ne vestește, că de aici, din rariștea de brădet, dela *Gruicul-Galbinii* incepe Țara Moșilor, mândră în minunile și podoabele naturii, vestită în faptele și jertfele dragostei de neam.

Sentinelă de veacuri fără număr a graiului și obiceiurilor din bătrâni, la dreapta către apus, vine *Găina*, iar în fundul zării *Glăvoia*, *Lespezile*, *Munțișorul*, *Dâmbul-Boului*, *Godeanul*, *Dobrinul* și *Dealul-Mare* ca ramificații de calcar din cari la *Șușt*, *Câmp* și *Hotar* se șlifuește cea mai bună marmoră din țară. Ci-că vine alătura de cea din Ciuc. Și cine mai știe câte bogății ascund aceste urlașe mormane din piatră!

Venind dinspre Cojocna către Beiuș, dăm în *Plaiul Băiții* și în cel dela Petroasă, cu vechi și cunoscute minere de argint, aramă și fier. Tocmai de aci *Dosul-Blidarului*, *Dealul-Negru*, *Piatra-Bulzului*, *Pietrile-Boghii* printrun podiș dau mână cu *Vârful Poenii*, *Bohodei*, *Măgura-Vânăță*, *Munceii*, *Buza Custurilor*, *Boița* și *Vârful Fericei*. Sunt înălțimile dela *Stâna de Vale* brăzdate de isvoare și acoperite de mari și sombre păduri de brad.

Dela *Stâna de Vale*, o adevărată gură de rai, punctul dominant, *Vârful Poenii* își deșiră coastele prin ponoare pânăce se pierd în codri Meziadului și în *Pădurile-Craiului* dintre Bihor și Cojocna.

Toată această înlanțuire de văi și munți se remarcă și printr'o seamă de fenomene și rari capricii ale naturei, cum sunt: peșterile dela Meziad, *Onceasa*, și *Măgură*; isvorul periodic, — *Isbuc*, — dintre *Criștior* și *Călugări cetatea* și *căderile de apă* dela *Pietrile Boghii*, *Poarta Bihării* și *isvoarele Crișului*, apoi isvoarele termale dela *Toplița-Cărand*, *Răbăgani* și *Forosig*.

În această centură de codri, prinși în câteva trăsături, pe malul drept al *Crișului-Negru*

se revarsă liniștit și primitor, *Beiușul*, scaunul întregului ținut, numit pe vremuri district al Beiușului.

Puține orașe din nouile provincii vor fi având un trecut mai vechiu, — *mențiuni documentare ne vorbesc despre el încă prin suta XII*, și un rol mai important în istoria Românilor ardeleni, ca acest târgușor de munte.

La granița de altădată dintre Ardeal și Ungaria de ieri, ținutul Beiușului leagă într'o întindere neîntreruptă neamul românesc din Transilvania și Munții-Apuseni, cu cel din șesul Bihării și al Aradului.

Pentru noi Românii Bihoreni acest orașel, azi aproape românesc, în urma depărtării de capitala județului, n'a fost și nu e nici astăzi un simplu scaun de plasă, ca oricare altul. Situat în centrul unui larg ținut românesc, cu o întindere de peste cinci plăși, este un vechiu și cunoscut punct de gravitație a Românilor din munții Bihării precum și al celor din județele învecinate: din părțile *Huedinului*, valea *Hălmajului* și al *Moșilor de pe Arieș* până la *Câmpeni*.

Mai adaogând, că este și un vechiu oraș de școli, ridicate de jertfele marilor episcopi români uniți a *Orăzii* și întreținute tot

prin focul și dragostea lor de neam și limbă, Beiușul de un veac și mai bine este și va fi încă multă vreme un focar al nostru, a sufletului românesc față de streinismul încuibat la Oradea-Mare.

II.

Legăți de lume printr'un singur drum de fier care se înfundă la Vașcău sub *Dealul Mare* stântenind foarte mult viața economică a ținutului, — Românii din Valea Crișului-Negru din vremi bătrâne duc un traiu de gospodari, de păstori și muncitori de păduri. Primăvara, cei cari mai rămân pe acasă despică câte o brazdă de pământ deluros și rece care nu prea răsplătește truda brațelor și sudoarea frunții. Dar și unde-i mai bun, cum e fășia din stânga Crișului, începând dela Zăvoieni și Lazuri până la Petrani și Uileac, e prea puțin pentru munca fiecărei zile. De aceea o bună parte din sătenii noștri se indeletnicesc cu diferite soiuri de negoț și meșteșuguri, mai bine zis, cu *industria de casă*.

Astfel bunăoară sătenii din *Drăgăneștii, Bălăleni, Tătăreni, Pântăsești, Păcălești, Meziad, și Mizieș* fac negoț de vite. — Cei din *Nimăești, Delani și Sânmărtin* sunt măcelari și târgoveți de oi. — *Budăreasa, Petroasă, Băița, Fănața, Gurani, Cociuba și Dumbrăvița* produc nuci multe și bine căutate. *Criștior, Luncă, Câmpanii, Beiușele* au de vândut poame, mere și pere, *Curățele* prune, *Săliște și Ferice* multe cireși. *Tărcaia și Negru pierseci și struguri. Uileac, Șuncuiș, Finiș și Ioaniș*, zarzavaturi, *Pociovești și Burda* cei mai buni cartofi.

Alții, cu deosebire cei dela *Vașcău*, sunt meșteșugari vestiți și recunoscuți pentru trebuințele sătenilor. Cei din *Sârbești* sunt sumănari vestiți, cei din *Budureasă, Cărbunari și Roșia* sunt „stezari-piuari.“ O parte din cei din *Vărzarii de Sus* fac seceri și cărbuni pentru cei din *Vărzarii de jos* cari sunt cismari și ferari renumiți, fac furci de fer, coase, securi, topoare, cuțite și săpi pentru piața Huedinului și pentru Moți. Sătenii din *Fănață* cu aceste unelte de plugărie fac negoț prin întreaga țară. *Vărzării de jos* au drept din vechime ca odată la an, la târgul de *Sân-Petru din Câmpeni*, să-și des-

facă aceste produse. Cei din *Delani* și *Sânămărtin* sunt blănari. *Căbeștenii* și *Poenarii de jos* sunt cojocari, pe toți însă îi intrec cei din *Vaşcău-Bărești*. — Ci-că cele șapte cojoace ale Dochiei le-au făcut cojocarii din *Bărești*. Ulei din semințe fac creștinii din *Mizieș*, *Talpe*, *Telec*, *Sebiș* și *Belejeni*. Cei din *Criștior Lehecenii* și *Lelești* sunt olari, iar *Călugăranii* le poartă la vânzare. Spătari sunt în *Cusuiș* și *Valea Neagră de jos*. Cei din *Meziad* și *Cărpinet* sunt vărari, cei din *Ionești-Ivaniș* pescari iar *Bicăcenii* din plasa Ceica, vestiți cărbunari.

Prăsec vite multe și frumoase Români din *Roșia*, *Lazuri* și *Căbești* (și ungurii din *Târcaia*), bivoli cei din *Buntești*. Cel mai bun soi de porci *Criștoreni* de sus, iar oi aproape toți și fiecare sat.

Toți au mare înclinare către lemnărit și la munca pădurilor. — Sunt cunoscuți cioplitori de lemne fasonate: *grinzi*, *tălpi*, *scânduri* și *osii*. Români din *Budureasă* și *Cărbunari*, fac *lăzi*, *hambare* și *scări*. Cei din *Burda* și *Crăsuia* fac furci de lemn, greble; roți și doage, cei din *Merag*, *Tărcăița* și *Topa de jos și de sus*. *Codoriști* de coasă și războaie de țesut,

cei din *Ceișoara*, de lângă Ceica și *Criștioranii* de sus. Impletesc măhuri de mestecăn sătenii din *Saca* și *Telec*; funii de teiu, cei din *Broaște*, *ițe de războiu nevestele din Delani*.

Sunt vestiți stânjenari, muncitori de pădure Brădătanii, apoi cei din *Colești*, *Câmp*, *Călugări*, *Sohodol* și *Hotar*, iar meșteri de jilipuri, și scocuri de urnit lemne dela munte, sunt cei din *Poiană*.

Cu aceste diferite produse de industrie casnică Crișenii noștri fac bun târg în piețele din Beiuș, Tinca și Beliu, ba chiar „în jos“ la câmpie, — cum zic ei — pela Salonta, Orade și'n părțile Aradului, de unde se întorc cu carele încărcate de cereale și cu bani svântați în pungă. E de notat, că nici un sat n'ar apuca pentru bunul lumii meșteșugul celeilalte comune.

Astfel vedem cum Români din Valea Crișului-Negru și ținutul Beiușului deținând părțile cele mai prăvălatice și mai prăpăstioase ale Bihorului, prezintă toate notele caracteristice ale populației din regiunile muntoase.

Intocmai cași Tirolezii, Scoțenii așa și „Codrenii“ din Bihor, sunt firi cam nealinate și impinse de greul vieții să bată multe dru-

muri. Prin o diplomă din anul 1454 (păstrată în arhivele oraşului Beiuş), Regele Vladislau V. dă poruncă căpăteniilor tuturor judeţelor şi oraşelor din ţară, că pe locuitorii oraşului Beiuş şi pe cei din acest ţinut, cari fac negustorie prin târguri, să nu îndrăsnească cineva a-i jefui şi a-i despoia de acest drept al lor.

Pe vremuri, sub stăpânirea ungurească, se scurgeau mulţi către câmpia (pusta) Ungariei : la Giula, Ciaba, Bichiş etc. mari centre de economie rurală unde serviau ani de-a rândul ca păstori şi muncitori la ferme. Nici unul însă nu-şi uită de văile şi codrii lui şi într'o zi, cu mult-putină agoniseală, iar se întoarce acasă.

Şi ca să vedeţi cât ţine bihoreanul la codrii lui şi la sărăcia lui de acasă să vă povestesc o păţanie de a mea cu un codrean din părţile Beiuşului.

Mai anii trecuţi înainte de războiu, mă întorceam din străinătate. În gara ungurească dela *Solnoc*, lângă Tisa, aşteptam să iau trenul spre Arad. În mulţimea care furnica pe peronul gării, observ un ţaran. De luni de zile nu mai văzusem creştin, opinci şi suman de al nostru,

Mă apropiu de el şi căutând o leacă de

sămânță de vorbă și răsad de zăbavă prind a-t ispiti, așa cam pe de parte: cum merge vremea, de când n'a mai fost ploaie pe la ei, cum mai umblă târgurile și așa mai departe. Când văd, că omul meu, — putea să aibă cam 35 de ani; — se mai deschide, ies și eu mai oblu cu întrebarea:

— D' apoi de unde ești, frate ?

— De aici, *din sus*.

— Și ce vânturi de poartă pe aici ?

— Da, fusei cu un car de mături de mes-teacăm pe aici prin părțile astea, și vezi dum-niata, acuma *pe vremea arii*, (adecă pe vremea trieratului), trecură ca paștile.

Ne gândirăm, ca ortacul să meargă cu ca-rul, iar eu mă pun pe mașină (în tren). Pe când sosește el, eu am ales iar de o încărcătura.

Imi trag de seamă, că cu una cu două, n'oi putea să aflu de unde-i. Il îmbiu cu o țigară și aduc vorba de locurile de aici, din câmpia ungurească. După două-trei fumuri, o-mul meu începe acum el vorba și cu'n oftat lung, chiar dela baerile inimii, se toarce către mine:

— Doamne, Doamne, domnișorule, ce pus-

lietate mai e p' aici! — Nu m'aş alipui pe locurile aiestea să mă țină tot cu jămişcă. (=franzelă). *Hei! da bine-i pe la noi!*

— Ce vorbeşti omule, că-i ma bine pe la voi, în țara mesteacănului. Nu vezi, — arătând spre nesfârşitele holde de porumb, uriaşele clăi de grâu, — că de aici ies toate bunătăţile, toată bogăţia şi hrana țării. Aici o sămânţă dă 20—30 de săminţe. Aici e mama pământului, omule!

— *Ba mama pustiului*, domnule, că şi ochii mă dor de când îs pe aici . . . Să nu vezi tu nimic cât e ziulica. — *Tot nu-i ca la noi!*

Acum încep şi eu a mă ciudăţi.

— Bine, măi frate, dar ce miere şi ce mare bunătate s'o fi găsind prin locurile voastre?

— D' apoi, uite dumniata, cum n'o fi bine pe la noi, că dacă-ţi trebuie o codorişte la sbiciu, tufa e acolea. Dacă-ţi trebuie un răstău la un bou, păducelul e acolea. Dacă-ţi trebuie o piatră să baţi un cui la car, piatra e acolea. Ți-se strică o cujbă, curpenele e acolea. Creapă un potâng iai săcurea. N'ai şireglă, ori uiţi a-casă leşile, iai cuţitul, nuelele — îs acolea.

— Măi omule, dar ce vorbești? Ce sunt toate astea pe lângă ce vezi pe aci?

— Astea sunt, vezi dumniata, că ai tot ce-ți treabă.

— Dar cum stați voi de rândul pitii? — că pita-i măi întâi.

— D'apoi și pită, — ce crezi dumniata? — că făină, sare, untură, duhan, nu este cât îți treabă la jidovul nost? Apoi dă și de așteptare.

Tac.

Sosește trenul. — Ii dau mâna.

— Cele bune! Și să nu uit: de unde ești?

— Din *Saca*, domnișorule, de lângă *Beiuș*.

* * *

Sunt de o tenacitate uimitoare și dresați contra tuturor intemperiilor. În lupta pentru viață ei ne prezintă acelaș proces ca ciasornicarii din Munții Jura și Schwarzwald, dantelarii din Boemia, metalurgiștii din Caucaz și argintarii macedo-romani din Balcan.

Țin mult la portul, obiceiurile, legea și limba lor. Și fără a intra în amănunte, țin să adaug că graiul Românilor din sudul Bihării, vine mai aproape de cel moldovenesc decât de

cel din Muntenia. Aceasta ni-o spune și un scriitor bihorean, cel mai bun prozator poporan după Creangă, junimistul *Miron Pompiliu* care a trăit și a murit în Iașii Moldovei.

Românii din munții Bihării prezintă deci multă energie etnică și multe aptitudini încă neexploatate. Ei dețin aceste locuri din vremi străvechi, fapt constatat și pe urma cercetărilor privitoare la limba, obiceiurile, portul și clădirile caselor de savanți străini, cum sunt *Schmidl* (1863), *Jung* (1877), și alții. Istoria și geografia Românilor din munții Bihăriei e plină de învățăminte în ce privește forța de expansiune și rostul elementului românesc aici la hotarele de apus ale României.

A ridica vâlul de pe acest colț de țară românească, chiar și cu mijloace mai reduse, nu poate fi o muncă lipsită de interes, când această strădanie comportă multe momente de o vădită importanță pentru etnografia și istoria neamului.

Prof. Dr. Const. Pavel.

ED. REUNIUNEI FEM. ROM. BEIUȘ.

Prețul : 8 Lei.